غلام فاطمہ ٻبر

پهرين سنڌي شاعره مرڪان شيخڻ

Abstract:

Markhan Shaikhan was the first known poetess of Sindhi language. She belonged to the Soomra period of Sindhi's history. Her poetry was discovered and published by Muhammad Soomar Shaikh. She composed verses in the praise of her Murshad Pir Karhio Bhandari. Her poetry is in the form of Sindhi folk songs (geech). These songs are composed in simple but figurative language. Along with reverence for the Murshid she has also showed love and affection for her fellow Mureeds (disciples).

دنيا جي گهڻو ڪري سمورين ٻولين جي ادب جي شروعات شاعريءَ سان ٿي آهي. ان ريت سنڌي ٻوليءَ جي ادب جي ابتدا بہ شاعريءَ سان ٿي آهي. اها هڪ حقيقت آهي تہ ٻولي عورتاڻي سماج ۾ جنم وٺي ٿي ۽ وڌي ويجهي ٿي. ٻار جي پهرين معلم ماءُ آهي، جيڪا هن کي مادري ٻوليءَ جي سُٺي تنجڻن دوران ڏيئي ٿي. ان ريت پهرين شاعر بہ اُها ماءُ ئي آهي، جيڪا پنهنجي ٻار کي پينگهي ۾ لولي ڏئي ٿي. اهڙيءَ ريت سموري دنيا جي شاعري لوليءَ جي سادن ٻولن سان پري پئي آهي. لولي لوڪ شاعريءَ جي هڪ اهم صنف آهي. دنيا جي ٻين ملڪن وانگر لوڪ شاعري سنڌ جي اولين شاعري آهي.انسان جي سيني جذبن کان ڪومل ۽ جٽادار جذبو ممتا جو جذبو آهي. ان جذبي جي پالوٺ شاعريءَ جو روپ ڌاريو. عورت پنهنجي جذبن جو اظهار مختلف نمونن سان ڪري ٿي. لولي، ڳيچ (ڳيا، ڳاچ يا سهرا) سندس جذبن جو بي اختيار اظهار آهن. ڳيا يا ڳيچ سنڌي شاعريءَ جي آڳاٽي صِنف آهي.

”ڳَين جي قديم ترين هُجڻ ۾ ڪنهن بہ شڪ جي گنجائش نہ آهي. سندن سادي سٽاءَ ۽ مضمون جي اندروني ڪيفيت ئي ڳيچن جي قديم هجڻ جي چٽي پڌري ثابتي آهن. ڳيچن جي گهري مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ قديم زماني جون مذهبي ۽ معاشرتي حالتون، سماجي لاڙا، ذهني ڪيفيتون، نفسياتي رجحان، عقيدا ۽ عادتون، رسمون ۽ رواج، وهم ۽ وسوسا، پرم ۽ سنسا انهيءَ قسم جا ٻيا ڪئين ڪُهنا تاريخي يادگار ۽ قديم آثار گيتن جي مضمونن ۾ محفوظ آهن.“(1)

”مرد جي ڀيٽ ۾ عورت زياده حساس آهي ۽ ماءُ جي اولاد لاءِ محبت پڻ ازلي

آهي. انهيءَ لحاظ سان غالباً پٽ جي شادي جي ڪاميابيءَ تي ماءُ جو ’ڳيچ‘ موت ويلي ماءُ جو ’پار‘ يا ’اوسار‘ انسان ذات جي ابتدائي شاعريءَ جا ڪهنا يادگار آهن.“(2)

”سنڌي ڳيچ اسان وٽ پراڻي ۾ پراڻي شاعراڻي صنف آهي ۽ ڳاهہ ان کان جان تان صدي - بہ صديون پوءِ پيدا ٿي آهي. ڳيچن ۽ ڳاهن جي ڀيٽ ڪرڻ مان بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ٻنهي جي وچ ۾ هڪ اهڙو دؤر اچي ٿو جڏهن ڳيچ اوائلي ٻہ، ٽي صديون گذارڻ کان پوءِ پختي ڄمار ٻنجي ويجي ۽ ڳاهہ اتان ئي ڦٽي ٻالجتيءَ جي واٽ تي اڃا ابتدا ڪري رهي آهي. ان کان پوءِ ڳاهون ۽ ڳيچ يا ڳاچ بہ چار صديون گڏو گڏ هلندا رهيا آهن.“(3)

”ڳيچ عوام جي گهرو زندگيءَ، قبائلي رسمن رواجن، شاديءَ جي سائٽن سئوٽن، عزيزن جي امنگن ۽ احساسن ۽ سماجي زندگيءَ جي خوبين ۽ خامين جو آئينو آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي ڳيچن ۾ خصوصاً سنڌ جي اڳوٽين رسمن ۽ رواجن توڙي تاريخي اهڃاڻن جا آثار پوشيدا آهن. ٻوليءَ جي لحاظ کان ڳيچ عوام جي زباني گهرو ٻوليءَ جا اهم دستاويز ۽ دفتر آهن.“(4)

”جهوني سنڌي شاعريءَ جو دائرو، سومرا راڄ جي اسرڻ کان وٺي سندن زوال جي حدن تائين پکڙيل آهي.“(5)

”اسان وٽ لوڪ شاعريءَ جون تہ اڪثر صنفون آهن ئي عورتن جون چيل، جن ۾ لولي، ڳيچ سهرا، لوڪ گيت، ڪوڏاٽا، انيڪ چوٽيون ۽ ٻاراٽا ٻول شامل آهن، پر باقاعدي شاعريءَ ۾ ٻي سموري معلوم شاعريءَ جيان عورتن جي شاعري سومرن جي دؤر کان ملي ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي پهرين معلوم شاعر سومرن جي دؤر ۾ يعني ستين صدي هجري (اٽڪل 12 صدي عيسوي) ڌاري ٿي گذري آهي، جنهن جو نالو هو مائي مرڪان شيخڻ، هيءَ شاعره درگاهہ شيخ ڪرهيي ڀانداريءَ سان وابستہ هئي، جيڪا سومرن جي آخري تختگاهہ روپا ماڙيءَ کان ٽي چار ميل اوير طرف آهي.“(6)

”شيخ ڪرهيي ڀانداريءَ جو ميلو، سنڌي پوهہ مهيني جي پهرئين آچر کان، شروع ٿيندو آهي. هن درگاهہ تي سماع سومر رات ۽ سومر جي ڏينهن ٿيندو آهي. هن سماع ۾ فقط ڪرهيي پوٽا شيخ شامل ٿيندا آهن، البت شاهہ ڪرهيي پوٽا وجيهہ الدين پوٽا ۽ جميعل شاهہ گرناريءَ جي سجاده نشين جي اولاد مان بہ ڪي بزرگ هن سماع ۾ شامل ٿيندا آهن. سڀ شيخ سومر جي رات پنهنجي بزرگ جي درگاهہ وٽ اچي گڏ ٿيندا آهن. پوءِ دهل وارو اڳ ۾ پنيان سڀ شيخ ڳچيءَ ۾ گنديون ڳراهي وانگر وجهي

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ادب سان درگاھ تي ايندا آهن. درگاھ جي اولهندي طرف لنگهي، ڏکڻ کان ڦري، اڀرندي طرف ايندا ۽ درگاھ جو ادب سان جهڪي سلام ڀريندا آهن. ڪجھ وقت کان پوءِ سڀ شيخ، سماع واري مچ تي ايندا آهن."(7)

"مرڪان شيخڻ، سومرن جي دؤر جي شاعره آهي اها ئي سڀ کان آڳاٽي معلوم سنڌي شاعره مڃي وڃي ٿي، جنهن جي شاعري 'محمد سومار شيخ' ڪتاب جي صورت ۾ ڇپائي آهي. ڪتاب جو نالو 'ڪلام مرڪان شيخڻ (پهرين سنڌي شاعره)' جي نالي سان 1971ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. 'مرڪان شيخڻ' جو مرشد ڪرهيو پانڊاري ولد شاھ چنچل ولد شهاب الدين شاھ لوقہ ولد جميعل شاھ گرناري، سومرن جي دؤر جو درويش ٿي گذريو آهي. 'مرڪان' جو اصل نسل هيئن هو تہ سنڌس مڙس 'راڏڻ' ذات جو 'چاوڙو' هو ۽ پاڻ ذات جي 'پٽياٽي' هُئي. درگاھ شيخ ڪرهيي پانڊاريءَ سان وابستہ رهڻ ڪانپوءِ پاڻ 'شيخڻ' سڏي ويئي. مرڪان اٽڪل 735ھ/1335ع ڌاري وصال ڪيو ۽ پنهنجي مرشد حضرت پير شيخ ڪرهيي پانڊاريءَ جي قبرستان ۾ هميشہ لاءِ آرامي آهي."(8) ڪتاب 'ڪلام مرڪان شيخڻ' جي مطالعي سان پير ڪرهيو پانڊاريءَ کان سواءِ سنڌس پڙ ڏاڏي جميعل شاھ گرناريءَ بابت بہ احوال ملي ٿو. مطلب تہ هن جي شاعري ۾ ڪيترائي تاريخي حوالا بہ ملن ٿا. مرڪان شيخڻ ڪي 'سهرن' جي 'شهزادي' چئجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو، جو تہ سومرن جي دؤر جي اڪيلي شاعره آهي، جنهن پنهنجي مرشد جي عقيدت ۾ ڳيچ چيا آهن.

مرڪان شيخڻ جا ڳيچ

فني سٽاءُ:

مرڪان شيخڻ گهٽوٽٽو شاعري، ڳيچن يا سهرن جي صورت ۾ ڪئي آهي، جنهن ۾ قافيي ۽ رديف جو گهڻ خيال رکيو ويو آهي، تنهن هوندي بہ سنڌس شاعريءَ ۾ خاص طور وراٽيءَ ۾ قافيي ۽ رديف جو خيال رکيو ويو آهي:

آءٌ عرضياٽي، وار مَ خالياٽي،
آءٌ گهوريس گهوريس در پلي جو پيتيان!
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:1)

هن شعر ۾ آءٌ عرضياٽي، وارمَ خالياٽي (خالي هٿن واريءَ ڪي واپس نہ وار) مان قافيي ۽

موسيقيءَ جي سنگم جي خبر پوي ٿي.

لوڏو ڏي هير جو هندورو،
لوڏو ڏي پير جو هندورو.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:5)

هن ۾ هِير ۽ پِير 'قافئي' جو بهترين نمونو آهي.

هيءَ ڪانڊيرڙي لس،
هيءَ واسرڙي وس،
آءٌ ڪلندي ڪڏندي اچان.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:4)

هن شعر ۾ 'ڪانڊيرڙي لس' ۽ 'واسرڙي وس' ٻئن قافين جو خوبصورت استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪي شاعريءَ ڪي قاعدي ۾ آڻڻ سان گڏوگڏ موسيقيءَ جو پڻ ڪارڻ بڻجن ٿا. ۾

تاريخي حوالا:

مرڪان شيخڻ جي ڳيچن ۾ تاريخي واقعن جو ذڪر بہ آهي. هيٺ ڪجھ ان جا مثال پيش ڪجن ٿا.

ڪارو نـي پالوهٽ ۾،
هوندو شيخن سين همراھ.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:38)

هن شعر مان خبر پوي ٿي تہ ڪرهيي پانڊاريءَ سان هميشہ ڪارو پالو گڏ هوندو هو، شايد ان سان ڪرامتون ڏيکاريندو هو.

تجنيس حرفي:

تجنيس حرفي ٻوليءَ ۾ خاص طور شاعريءَ جي سونهن هوندي آهي. اڳوڻي زماني ۾ خاص طور سومرن جي دؤر ۾ تجنيس حرفيءَ تي گهڻ زور ڏنو ويندو هو، تنهن هوندي بہ مرڪان شيخڻ جي شاعريءَ ۾ تجنيس حرفي نظر اچي ٿي.

پلي جائو بسم الله،

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

لا الـــــــه الا الله.

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:2)

هيءَ ڪانڍيرڙي لس،

هيءَ واسرڙي وس.

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:2)

پير ولايت وارو،

هوندو شال حضور.

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:10)

مٿين شعرن ۾ ’پلي ڄائو بسم الله‘ هيءَ ’واسرڙي وس‘ ۽ ’هوندو شال حضور جهڙا‘ فقرا تجنيس حرفيءَ جو سهڻو نمونو پيش ڪن ٿا.

ٻولي:

مرڪان شيخڻ تي ڪڇي ۽ لاڙي لهجي جو اثر آهي. هن جا تمام ٿورڙا لفظ ڪڇي آهن، جڏهن ته لفظن جي گهڻائي لاڙي لهجي سان لاڳاپيل آهي:

بيرقون مونجي پير جون،

سند تي چڙهيون،

پيٽي پار وريون.

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:15)

مٿين سٽن ۾ ’مون جي‘ (منهنجي) ۽ ’پار‘ (پائر) ٻئي لفظ لاڙي لهجي ۾ ملن ٿا:

نماٽيون اڪڙيون،

آنئين ستيون ڪوهه ڪريو!

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:23)

هن شعر ۾ ’آنئين‘ (اوهين) ڪڇ سان گڏوگڏ لاڙ ۾ به استعمال ٿيندو آهي، جڏهن ته لفظ ’ڪوهه‘، لاڙ ۽ ڪوهستان ۾ عام جام استعمال ٿئي ٿو، جيڪو ’ڇا‘ جي معنيٰ لاءِ استعمال ٿيندو آهي. البت هيٺئين شعر ۾ ’ني‘ لفظ ڪڇي ٻوليءَ جو آهي، جيڪو ڪيترن ئي شعرن ۾ استعمال ڪيو ويو آهي:

ڪارو ني پالو هٿ ۾،

هوندو شيخن سين همراهه.

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:1)

اُتي ڏسورڙي اُمتيا،

پير ڊوري وارو!

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:11)

مٿئين شعر ۾ ’اُمتيا‘ وارو لفظ الف اشباع جي يادگيري ڏياري ٿو، پر هتي ’امتيا‘ ٻٽو لفظ به آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ’اي اُمتي‘. مرڪان جي شاعريءَ ۾ اهڙي ته سادي ٻولي استعمال ٿيل آهي، جيڪا دل تي اثر ڪري ٿي:

مريد منهنجي قرهيل جا،

قلبان وجان.

اچن وچينءَ ويل،

جنين جو شاني نه ڪو تُل،

قلبان وجان!

(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:18)

’قلبان وجان‘ وارن لفظن مان ڪيڏي نه پنهنجائپ بکي رهي آهي. مٿي ’ثاني‘ جي جڳهه تي ’شاني‘ ’قربان وڃان‘ جي جاءِ تي ’قلبان وجان‘ جهڙا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن.ٻيا مريد رڳو پيرن کي ڳائيندا آهن، پر مرڪان شيخڻ واحد اوائلي شاعره آهي جنهن پيرن سان گڏوگڏ پيرين اڳهاڙن مريدن لاءِ به چيو آهي ته ’جنين جو شاني نڪو تُل‘، هوءَ سندن برابر ڪنهن کي به ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا به مرڪان شيخڻ جي شاعريءَ جي ٻوليءَ جي باري ۾ لکيو آهي: ”’مائي مرڪان‘ جا جوڙيل پيراڻا، سنڌي ٻوليءَ جو املهه سرمايو آهي. هيٺ سندس جوڙيل پيراڻي جا ٻه بند نموني طور ڏجن ٿا، جنهن ۾ سڪ، سوز، تڙپ ۽ ويراڳ واريون خوبيون نظر اچن ٿيون:

هيءَ ڪانڍيرڙي لس،

هيءَ واسرڙي وس،

آءَ ڪلندي ڪڏندي اچان.

قرهيل ڏنم سڪ پار ۾،

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

آءُ ڪلندي ڪڏندي اچان.
ياندراي ڏنم سڪ پار ۾
آءُ ڪلندي ڪڏندي اچان.
هيءَ واسرڙي وس،
هيءَ ڪانديرڙي لس،
مريد نې تنهنجا ڏس ۾،
آور جا چاما !
شيخ تنهنجا ڏيهه ۾،
ڪو نئري جا چاما!
پورڙيو ڪيتم،
پير ياندراي،
تونجو ساٿ سلامت آيو!
ساٿ سلامت آيو،
تونجو ٻيڙو ڪٺي گهر آيو.

”هن درويش مائيءَ جي ڪلام جي ’ٻولي‘ تمنا ۽ آس ڏيکاريندڙ سادن لفظن سان پريل آهي، جيئن عام ڳيچن ۾ محسوس ٿيندو آهي. مٿي ڏنل پيراٽن ۾ تڪبندي ۽ مقفيٰ واري سٽاءَ واريون ننڍيون ننڍيون سٽون آهن. ڪانديرڙي، واسرڙي ۽ پورڙيو (پورهيٽڙو) لفظ اسم تصغير طور ڪم آندل آهن. هنن پيراٽن ۾ ٻوليءَ جو ويا ڪرڻي سٽاءُ بہ ساڳيو آهي. هنن ۾ ضمير متصل جو استعمال بہ گهٽو آهي.“(9)

فڪري خوبيون:

مرڪان شيخڻ جيئن تہ آڳاٽي شاعره آهي، تنهن ڪري سندس فن ۽ فڪر ۾ ڪجھ کوٽ موجود آهي، پر اهڙي قسم جي شاعري، ان ئي موضوع تي مشڪل نظر اچي. ان ڪري اها شاعري تاريخي حيثيت رکي ٿي.

آڳاٽن سهرن ۾ ’سون جي ڳهن ڳٹن‘ جو ذڪر ضرور ملندو آهي. مرڪان شيخڻ جي شاعريءَ ۾ بہ اهي ڳالهيون ملن ٿيون:

مور مرشد جا،

آهن ساري سون جا،
لوڏو ڏيو هير جو هندورو،
مريد ياندرايءَ جا،
آهن ساري سون جا.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:5)

هن شعر ۾ ياندرايءَ جي هر شيءِ ڪي سون سان ڀيٽ ڏني وئي آهي. مرشد جي مورن سان گڏو گڏ ان جا مريد بہ سون جا ٺهيل آهن. هتي ’سون‘ لفظ ٻن معنائن ۾ استعمال ڪيو ويو آهي: سون – سون (ڏاتو) سون – خوبصورت يا خوبصورت شيءِ. ’مرڪان‘ جي نظر ۾ اهي سمورا ’سون‘ آهن، ۽ ’سون‘ جهڙا خوبصورت آهن، اهي ڳالهيون مرشد ۽ سندس لاڳاپيل ماڻهن ڏانهن عقيدت جو اظهار ڪن ٿيون.

محمد سومار شيخ لکي ٿو: ”حضرت پيرڪرهيي ياندرايءَ جي هر ڪا وٿ مرڪان لاءِ توڙي هر ڪنهن مريد لاءِ سوني وٿ هئي. درگاهہ سان وابستہ هر ڪا چيز سون ڪان بہ وڌيڪ قيمتي آهي. درگاهہ سان وابستہ ڍورو سون جو آهي، قبو سون جو آهي، مالهاريون سون جون آهن.“ (10)

مرڪان جي پنهنجي پير سان ايتري تہ عقيدت هُئي، جو هو پنهنجين نماڻين اکڙين سان مخاطب ٿي جاڳڻ جي تلقين ڪري ٿي:

نماڻيون اکڙيون،
آنئين سٽيون ڪوهہ ڪريو؟
سٽيون ڪوهہ ڪريو!
نماڻيءَ جو ڀاڳ وريو،
نماڻيون اکڙيون.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:23)

ڳيچن جي لفظن مان نماڻائي ۽ سادگي ليا پائيندي نظر اچي ٿي.

منظر نگاري:

منظر نگاري شاعريءَ جي سونهن ۾ واڌارو آڻيندي آهي. مرڪان شيخڻ جي سهرن يا ڳيچن ۾ بہ منظر نگاري سهڻي انداز ۾ پيش ڪيل آهي:

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

هـــــيءَ ڪـــانـــديــــرڙي لـــس،
هـــــــيءَ واســـــــــرڙي وس،
آءُ ڪـــلـــنـــدي ڪـــڏنـــدي اچـــان.
(ڪلام مرڪان شيخڻ، ص:6)

هي لفظ ’واسرڙي وس‘ ڪيڏي نہ ڪشادي منظر نگاري ڪري ٿو. جڏهن ٻوڏ ۽ پاڻيءَ جي موسم ۾ مينهن وسڻ ڪانپوءِ ڏراڙ ، مال ڪاهي مٿاهين پٽ جي ڪنهن ڪليل هوا ۾ اچي ڏاٻو ڪندا آهن ۽ مال سان رهندا آهن تہ ان مال جي جُوءِ ڪي ’واسرڙي وس‘ چيو ويندو آهي، جتي تازي هوا ۽ گاهن جي گلزاريءَ جا منظر پاڻمرادو اکين اڳيان ڦري اچن ٿا.

حوالا

1. محرم خان، پروفيسر، ’سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري (آڳاٽو دؤر)‘ ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع، ص:66.
2. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ’ڳيچ‘ ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1963ع، ص: 12
3. محرم خان، پروفيسر، ’سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري (آڳاٽو دؤر)‘ ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع، ص:72.
4. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ’لاڙ جي ادبي ثقافتي تاريخ‘ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2006ع، ص: 303.
5. محرم خان، پروفيسر، ’سنڌي ٻولي ۽ سنڌي شاعري (آڳاٽو دؤر)‘ ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع، ص:56.
6. فهميده حسين، ڊاڪٽر، ’دنيا جون شاعر عورتون‘ ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2006ع، ص: 28، 29.
7. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ’لاڙجي ادبي ثقافتي تاريخ‘ ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2006ع، ص:194.
8. شيخ، محمد سومار، ’ڪلام مرڪان شيخڻ (پهرين سنڌي شاعره)‘ ، جيلاني پبليڪيشن، بدين، 1971ع، ص: 7، 20.
9. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ’سنڌي ٻولي جي ارتقا‘ ، سنڌي لينگوئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2006ع، ص: 146.

10. شيخ، محمد سومار، ’ڪلام مرڪان شيخڻ (پهرين سنڌي شاعره)‘ ، جيلاني پبليڪيشن، بدين، 1971ع، ص: 5.

نوٽ: ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي ڪتاب ۾ پير ’ڪرهيي پانڊاري‘ لکيو آهي، جڏهن تہ محمد سومار شيخ ۽ ڊاڪٽر فهميده حسين ’ڦرهيي پانڊاري‘ لکيو آهي.

Shah Abdul Latif Bhitai Chair